

középső partvidékén összpontosulva figyelhető meg (Tihany, Petra, Örvényes, Udvari, Pécsely, Kövesd, Aszófő, Papsoka, Kék, Arács, Füred, Dörgicse, Szőlős, Vászoly, Fülöp, Balaton-parti Szőlős), a második kisebb terület a Veszprém megyei Somló hegy közelében (a két Belen falu, a Bakonyon túli Szőlős, Csösz), a harmadik a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén (Kolon birtok), a negyedik a Tisza Csanád megyei partján (Morotva birtok, Bálványos), az ötödik a Duna Bodrog megyei mellékénél (Besenyő birtok), a hatodik Tolnában, Fadd környékén (Fadd, Martos), a hetedik Somogy megyében, a Füzegy felső folyása mentén (a Gyótán túli Ság falu, Igal, Füzegy), a nyolcadik pedig a somogyi parton, a mai Siófok és Szántód körzetében (Szántó, Türk), végül ettől délnyugatra Boglár és Gamás vidékén található (Csopak, Gamás, Teleki). A birtokösszeírás szórványanyaga tehát elsősorban a fent említett térségeknek (a Balaton zalai és somogyi partvidékének, valamint a Duna és Tisza mellékének) a nyelvi jellemzésére alkalmas. A Tihanyi összeírás helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek vélt lokalizációját az értekezéshez mellékelte színes térkép is mutatja.

A Tihanyi alapítólevél, valamint az összeírás helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyek bemutatásával lehetőségem nyílt a régi magyar helynévadás legjellemzőbb formáinak (a személynévből alakult egyrésztes neveknek, valamint a földrajzi köznévi alaprészsel alkotott kétrésztes természeti neveknek) a feltérképezésére. A kutatás során bebizonyosodott, hogy a Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szórványa, valamint a birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 112 helynév magyar névhasználókra utal. Azt azonban, hogy e két fontos nyelvemlékünk keletkezési idejének bő másfél évszázadnyi eltérése és a bennük lévő helynévallomány tipológiai különbsége mennyire mutat szoros összefüggést egymással, csak jóval bővebb helynévanyagának az elemzése révén állapíthatjuk meg.

KOVÁCS ÉVA

Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem
Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport

BÁBA BARBARA, Vizsgálatok a földrajzi köznevek története köréből

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2013. 171 lap
Témavezető: TÓTH VALÉRIA. Opponensek: HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ
Védés: 2013. szeptember 13.

A földrajzi köznevek kutatása a magyar nyelvtörténet szempontjából azért bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ez az egyik legkorábbi és leggazdagabb adatolható szócsoport, amelynek elemei részint helynevekben, részint közszói minőségükben jelentkeznek a korai okleveles forrásokban. A földrajzi közneveket ugyanis a régiségben sem pusztán helynévalkotó szerepben alkalmazta a nyelvhasználó közösség, hanem – ahogyan ma is – a környezet egyes objektumairól, helyeiről beszélve szintén ezekkel az elemekkel élt. A földrajzi köznevek kiemelt nyelvtörténeti jelentősége ellenére történeti állományuk rendszerszerű áttekintése mind ez idáig nem történt meg. Dolgozatomban – bizonyos szempontokat kiemelve – e hiány pótlására tettem kísérletet azzal, hogy elsősorban a földrajzi köznevek történeti aspektusait állítottam a középpontba.

Munkámban a földrajzi köznevek korai ómagyar kori rendszerét és változási tendenciáit igyekeztem feltárni, amihez azonban számos alkalommal felhasználtam a helyet jelölő közszavak jelenkori viszonyainak tanulmányozásából származó eredményeket, módszertani tapasztalatokat is. Ennek megfelelően a felhasznált források is kétfélek voltak: egyes kutatási témákhoz a korai ómagyar korból származó adatokat, más vizsgálatokhoz pedig a jelenkori földrajziköznév-állományt vettem figyelembe.

A vizsgálatok elméleti keretét – különösképpen a földrajzi köznevek és a helynevek viszonyának tisztázásában – alapvetően a funkcionális nyelvszemléletű helynévleírás szolgáltatta, de a szócsoport egyes jelenségeinek a feltérképezése során a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott munkámban. A helynevekkel foglalkozó kutatásokban alkalmazott elméleti megközelítésnek azért lehet létjogosultsága egy, a földrajzi közneveket tárgyaló dolgozatban is, mert a földrajzi közneveket az általam végzett vizsgálat kronológiai határai között (azaz a korai ómagyar korban) dokumentálható módon rendre a helynevek részeként találjuk meg. A velük kapcsolatos kutatások ezért részben egybefonódnak a helynévtörténeti vizsgálatok lehetőségeivel és módszereivel is. A kognitív megközelítésnek pedig azért lehet helye a földrajzi köznevek feldolgozásában, mert megítélésem szerint az eleve nem is idegen a nevek funkcionalista szemléletű leírásától, és különösen nem az a munkámban is alkalmazott HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási kerettől. A dolgozatban mindemellett a dimenzionális nyelvszemlélet – amely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedtségükben és időbeli változásaiban vizsgálja – ugyancsak rendező elvként működött. A térbeliség vizsgálata ugyanis a helyet jelölő szavak esetében megkerülhetetlen, az időbeliséget pedig az teszi különösen fontossá, hogy történeti szempontból az egyik legjobban dokumentálható szócsoport áll a vizsgálatok középpontjában.

A bevezető, elméleti fejezetben mindenekelőtt a *földrajzi köznév* fogalmának meghatározására tettem kísérletet. Ennek során a kognitív szemantika prototípuselvét használtam fel, mivel az a kategóriahatárok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Erre azért volt igen nagy szükség a *földrajzi köznév* fogalmának meghatározásakor, mert a földrajzi köznevek és a szókincs más részei szoros kapcsolatban állnak egymással, ezért olykor átfedéseket tapasztalunk a más kategóriákba sorolható elemek és a földrajzi köznevek között. Mindezzel szoros összefüggésben a *földrajzi köznév* és a *lexikális helynévformáns* (vagyis a hely fajtájának megjelölésére szolgáló lexikális elemek) fogalmának kapcsolatát tárgyaltam részletezően. A *földrajzi köznév* és a *lexikális helynévformáns* viszonyának tisztázása azért lényeges elméleti szempontból, mert korábban a *földrajzi köznév* definíciójára tett kísérletek jobbára a terminus jelentéséből indultak ki, s a szócsoport elemeinek funkciója kevésbé került előtérbe. A *földrajzi köznév* fogalmának meghatározása szempontjából pedig ennek a nézőpontnak véleményem szerint döntő szerepe van, s tekintetbe kell vennünk azokat a bonyolult viszonyokat is, amelyek a földrajzi köznevek és a helynévformánsok kapcsolatát jellemzik.

A következő fejezetben a korai ómagyar kori helynevekben adatolható földrajzi köznevek gyakorisági viszonyait állítottam a vizsgálat középpontjába. Az ómagyar kori adatok körében az tűnik ki, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák és településnevek gyakorisága kapcsán az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket figyelhetünk meg. E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata elsősorban arra irányította rá a figyelmet, hogy mely közszavak fordulnak elő önállóan (tehát bármiféle más nyelvi elem hozzákapcsolása

nélkül) is helynévként egy adott jelentésmezőn belül, s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltak ellenére sem jelentkeznek formáns vagy bővítményrész nélkül a korai ómagyar korban. Az e tekintetben jelentkező különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával bizonyosan összefüggésben állnak: a puszta földrajzi köznévi előfordulás lényeges feltételének látszik a közszó speciális jelentéstartalma. A településneveket alkotó földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata összhangban áll a korábbi kutatások eredményeivel, amelyek szerint a *falu* ~ *falva* lexéma 1350 utáni előretörését, s a *telek* lexémának a korábbi túlsúlyával szemben tapasztalható visszaesését regisztrálhatjuk. Úgy láttam ugyanakkor, hogy az egyes földrajzi köznevek produktivitásának alakulását vizsgálva nem csupán az időbeliség tényezőjére kell figyelmet fordítanunk, hanem azok területi viszonyaira, illetve az azokat befolyásoló tényezőkre is. Ennek megfelelően a következő fejezetben a földrajzi köznevek területi elterjedtségével foglalkoztam.

A földrajzi köznevek területi elterjedtségére ható nyelvtörténeti tényezők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések egymással szorosan összefüggnek, s olykor nehezen választhatók szét. Ennek ellenére a földrajzi köznevek területi viszonyait elemezve igyekeztem ezeket a tényezőket külön-külön kifejtve tárgyalni, folytonosan utalva a közöttük lévő szövevényes kapcsolatokra. A vizsgálat szerint a földrajzi köznevek területi elterjedtsége közötti különbségeknek egyrészt bizonyosan vannak nyelvtörténeti okai: a nagyobb területen adatolható megnevezések jórészt szókincsünk korai elemei. Ezt a tételt azonban egyes ősi eredetű (s napjainkban köznyelvi, tehát általánosan elterjedt) földrajzi köznevek kései adatolása tovább árnyalta. A földrajzi köznevek elterjedtségét emellett nagyban befolyásolja az is, hogy az adott jelentésmezőn belül a fogalmi hierarchia milyen fokán állnak. A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló hatásokról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, mivel a jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, hanem különféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják, így például egy adott nyelvjárási részrendszerre hatással van a nyelvjárást hordozó közösség világszemlélete és annak alakulása is. A nyelvi kategorizáció ugyanakkor a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, ezért nem célszerű a nyelvet a környezet figyelembevétel nélkül sem leírni; a földrajzi köznevek kapcsán pedig a földrajzi környezetnek természetszerűleg különösen nagy szerepe van. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak elemzésekor szintén többféle olyan nehézség tárult fel, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és egyúttal annak vizsgálhatóságát. Emellett egy-egy konkrét szómező polyszém, illetve szinonim jelentérelációit elemezve olyan további tényezők is előtérbe kerültek, amelyek a földrajzi köznevek területi elterjedtségére ugyancsak hatással vannak.

Dolgozatom negyedik fejezetében a földrajzi közneveknek a középkori oklevélírói gyakorlatban betöltött szerepét vizsgáltam meg, mivel a földrajzi köznevek használatának a korai ómagyar korban speciális közege volt az oklevélírás. E lexémák ugyanis gyakran tűnnek fel helyek közszóí megjelöléseként magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. Minthogy ebben a szerepben a latin nyelvű közszóí megjelölések a tipikusak, joggal merült fel a kérdés, hogy mi motiválja a magyar nyelvű földrajzi köznevek közszóí jellegű oklevélbeli megjelenését. Vizsgálatom során a földrajzi köznevek közszóként való oklevélbeli jelentkezését típusokba soroltam; ennek során elkülönítettem a földrajzi köznevek különböző funkciókban történő alkalmazásait. Az egyes

típusok kapcsán jól kirajzolódottak azok a tényezők, amelyek alapvetően befolyásolhatták azt, hogy az adott közszói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben.

A dolgozatot záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoporton bemutató esettanulmány ugyancsak a földrajzi köznevek változási folyamatait illusztrálja azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közszói csoport elemeinek (a halászóeszközök és az abból lett halászóhelyek megnevezéseinek) a szótörténetét mutatja be, nagy figyelmet fordítva azokra a jelenségekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. Ennek kapcsán egyrészt a 'halászóhely'-et jelentő földrajzi köznevek Árpád-kori oklevelekben való megjelenését vettem közelebből szemügyre, kimutatva a jelentésbeli változást motiváló tényezőket, s etimológiai, hangalaki, helyesírási és jellegzetes szóföldrajzi tanulságokat is megfogalmaztam velük kapcsolatban.

Munkám során a korai ómagyar kori földrajzi köznevek rendszerének leírását tűztem ki célul, valamint a jelenkori vizsgálatok tapasztalataiból kiindulva az említett időszak változási folyamatainak s az azokat befolyásoló tényezőknek a feltárására törekedtem. Mindeközben a jelenkori földrajzi köznévi állomány összetétele kapcsán is több megállapítást tehettem. Minthogy a földrajzi köznevek korai adatolhatóságuk és lokalizálhatóságuk révén a szóföldrajzi vizsgálatokra is kitűnő alapul szolgálnak, a kutatás elméleti és módszertani hozadéka más szócsoportok területi viszonyainak a hasonló jellegű feldolgozásában is segítséget nyújthat. A földrajzi köznévi állomány vizsgálatának következő – immár dolgozatomon túlmutató – fázisát azok jelenkori és történeti-etimológiai szótárának elkészítése jelentheti: egy ilyen kézikönyv ugyanis a földrajzi köznevek kutatását számos területen előremozdíthatja. Emellett persze a helynevek (régii és mai) gyűjteményei s azok etimológiai szótárai szintén további eredményekre vezethetnek a témakör újabb részleteinek és összefüggéseinek a megismerésében.

BÁBA BARBARA

Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem
Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport

**KÖTELES-SZŐKE MELINDA, A garamszentbenedeki apátság 1075. évi
alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata (Szempontok interpolált
okleveleink nyelvészeti vizsgálatához)**

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2013. 188 lap

Témavezető: TÓTH VALÉRIA. Opponensek: SOLYMOSSI LÁSZLÓ, SZENTGYÖRGYI RUDOLF
Védés: 2013. szeptember 25.

Doktori disszertációmban a garamszentbenedeki apátságot megalapító oklevél helyneveinek nyelvtörténeti, névtörténeti vizsgálatára vállalkoztam. Garamszentbenedek bencés apátságát I. Géza király alapította Bars vármegyében, a Garam mellett, alapító okmánya 1075-ből származik. Az oklevél írásbeliségünk korai időszakában keletkezett tehát, és körülbelül 250 helynevet tartalmaz. Az oklevél tulajdonneveinek és azok latin szövegkörnyezetének a nyelvtörténeti elemzését azonban megnehezíti az a körülmény, hogy a 11. századi hiteles oklevél nem maradt ránk. A nyelvészeti vizsgálatokhoz csupán az a 13. századi irat áll rendelkezésünkre, amelynek a 11. századi hiteles alapítólevelével az alapja